

MAGASLATOK TÁJHASZNOSÍTÁSA A BUDAI VÁR VONZÁSÁBAN

KATÓ ESZTER^{1*}, ILLYÉS ZSUZSANNA¹

¹ Szent István Egyetem Tájépítészeti és Településtervezési Kar Tájvédelmi és Tájrehabilitációs Tanszék

*e-mail: eszter.katoo@gmail.com

Absztrakt

Kutatásunk mintaterülete a Budai-hegység Hármashatárhegy és Svábhegy csoportjának keleti fekvésű, a főváros által körbeépült alacsonyabb triász magaslatai, melyek a központi fekvésű Vár-heggyel az évszázadok során élő kapcsolatban voltak: Sas-hegy (259 m), Gellért-hegy (220 m), Nap-hegy (169 m), Kis-Sváb-hegy/Martinovics-hegy (259 m), Szemlő-hegy (234 m) és Ferenc-hegy (265 m). A hegyek tájtörténeti vizsgálatát a 19. századtól napjainkig végeztük el, mivel hasznosításukban a szőlőgyökértetű megjelenése (1885-1890) után következett be az az erőteljes beépítéssel járó funkcióhalmozás, melynek vizsgálatát célul kitűztük. Kutatásunk során elsődlegesen korabeli térképes forrásokra és fotográfiákra támaszkodtunk.

Megállapítottuk, hogy bár minden egykori budai szőlőhegy története egyedi, sorsuk alakulása nagyban függ a Vár-hegyhez való távolságuktól is. Beépülési ütemüket vizsgálva megállapítható, hogy az igazi és tartós kilátásvédelemhez hadászati hasznosítás ill. megfelelő méretű területi védelem szükséges. Kis terület esetén a potenciált a kilátó építmény emelheti.

Bevezetés

A történelem során a magaslatok kiemelkedő pontjai mindig is megkülönböztetett figyelmet kaptak, tértől és időtől függően sajátos tájhasznosítási módokat magukhoz vonzva. A „civilizációtól”, településektől távol eső hegységek az ember felfedezési és hódítási vágyát ébresztik fel, így elsősorban a természetjárók kiemelt célpontjai. Az emberi hatás növekedésével először általában a hadászati (védelmi) funkció figyelhető meg, később pedig ehelyett vagy emellett további, többnyire szerephalmozást eredményező tájhasználatok jelennek meg a települési területek közelségének, egyéb földrajzi adottságainak, valamint az az adott történelmi korszak szokásainak és társadalmi igényeinek megfelelően.

Kutatásunk célja, hogy a magaslatok tájhasznosítási módjainak történelmi változásait, azok ok-okozati összefüggéseit részleteiben feltárjuk, az épített elemekre való különös tekintettel.

Mintaterület

Kutatásunk mintaterülete a Budai-hegység Hármashatárhegy és Svábhegy csoportjának keleti fekvésű, a főváros által körbeépült alacsonyabb magaslatai, melyek a központi fekvésű Várhegyhez képest a legközelebb, koncentrikus félkörök formájában helyezkednek el. A vizsgált hegyek mindegyike triász mészkőből ill. dolomitból épül fel, melyet változó vastagságban egyéb kőzetek (nummuliteszes mészkő, édesvízi mészkő, márga, agyag, stb.) rétegeznek (Wein 1977). A hegységet alkotó tömbök hossz- és harántirányú törésvonalak mentén megrepedeztek, a szomszédos területek lesüllyedtek, ennek köszönhetően alakult ki az a rögs táblaszerkezet, melynek lankás domboldalai lehetővé teszik az egyes hegyek könnyű megközelítését és beépíthetőségét. (Princz 1920, Cartographia 2015)

A lehetséges magaslatok közül terjedelmi okokból hatot vizsgáltunk, melyek a következők:

Sas-hegy (259 m)

Gellért-hegy (220 m)

Nap-hegy (169 m)

Kis-Sváb-hegy/Martinovics-hegy (259 m)

Szemlő-hegy/József-hegy (234 m)

Ferenc-hegy (265 m).

Módszerek

A Budai-hegység választott magaslatainak tájtörténeti vizsgálatát a 19. századtól napjainkig végeztük el, mivel hasznosításukban a szőlőgyökértetű megjelenése (1885-1890) után következett be az az erőteljes beépítéssel járó funkcióhalmozás, melynek vizsgálatát célul kitűztük (Bokor 1904). Kutatásunk során elsődlegesen korabeli térképes forrásokra és fotográfiákra támaszkodtunk. Előbbiek legfőbb forrása az Arcanum Kft. által működtetett Mapire rendszer Budapest régi térképei c. gyűjteménye. A tájtörténeti elemzések során figyelembe vett régi térképek a következők voltak:

Pest-Buda-Óbuda áttekintő célú katonai várostérképe (1823),

Pest-Buda beépített területének várostérképe (1830),

Pest-Buda-Óbuda és tágabb környékének topográfiai térképe (1852),

Buda nagyméretű kataszteri térképsorozata (1873),

Budapest méter rendszerben készült kataszteri jellegű térképe (1878),

Budapest közigazgatási térképsorozata (1895),

Budapest közigazgatási térképsorozata (1908),

Budapest kataszteri térképsorozata utólagos bejegyzésekkel (1912),

Budapest közigazgatási térképsorozata az épületek szintszámával és az újabb utcanevekkel (1937),

Budapest közigazgatási térképsorozata (1945) (Timár és Biszak 2007).

Az adatbázis mellett a Budai-hegység 20. században készült turisztatérképeket (Cartographia 1934, 1957, 2015, Kartográfiai Vállalat 1964, 1982), valamint egyéb, elsősorban a hegység kultúrtörténetére vonatkozó szakirodalmat is használtunk.

Eredmények

Sas-hegy

A 19. század harmadik harmadában a Sas-hegy még valódi szőlőhegy volt, még a filoxéra vést követően is jelentős területeken termelték a sas-hegyi vöröset a Saxlehner család birtokán (Bokor 1904). A hegy déli szoknyáján csak nyaralóépület és egyetlen csőszház állt. A legközelebbi lakóterület a hegy lábától mintegy 800 m távolságra északra, Krisztinaváros déli pereme volt. (Bokor 1904, Timár és Biszak 2007, Illyés és Balázs 2012)

A hadászati hasznosítás a 20. század elejéig elkerülte a hegyet. Az I. világháború éveiben épült a hegy déli peremére, a IV. Károly király laktanya, mely gyakorlótérként használta a filoxérvést követően elhagyottá vált alsó részeket. Az intenzív katonai használat lehet az oka, hogy bár a Közmunkatanács a terület utakkal történő feltárására és újra parcellázására, sőt a tetején park létesítésére terveket készített, a hegy sorsát a városiasodás még sokáig elkerülte. A két világháború között a hegyi ösvényeken csak a szomszédos apácarend nevelőintézetének, majd az Oleg Kosevoj iskola növendékei jártak. A hegytetőket (hiszen a hegynek 5 csúcsa van) nem jelölték meg szakrális építményekkel, a hegyről készített látkép sem ismert.

A II. világháborúban a Sas-hegy volt a budai védelem kulcspontja (Ungváry 1998). Máiig fennmaradt természeti értékei miatt 1958-ban védetté nyilvánították, bekerítették és elzárták a nagyközönség elől. Igaz, ez az intézkedés szólhatott a gyomrába telepített szeizmográfiai mérőállomásnak is. A nagyközönség csak évtizedekkel később, mikor a város már körbeölelte, látogathatta újra a hegyet és fedezte fel páratlan panorámáját. Egyik mellékcsúcsa (nem a legmagasabb) közterület, jó kilátását jelzően Kilátó tér a neve, de nincs rajta épített kilátóhely. (Illyés és Balázs 2012, Illyés és Gergely 2012)

Gellért-hegy

Az I. vh-ra már okafogyottá és célszerűtlenné vált, Haynau által 1851-ben építtetett citadella miatt Budán e hegyen jelent meg legkorábban a kiépített katonai szerep. Beépítése Duna-parthoz közeli fekvése okán a déli lejtőkön már a filoxéra előtt elkezdődött. A szőlőgyökértetű pusztítását követően meghatározó tömegű oktatási intézmények települtek a szőlőhegyi utakra, köztük nagyobb úri és kisebb présház villák váltakoztak egymással, valamint az északi lejtőre a Tabán pincésora kúszott fel. Híres volt a várra és Pestre néző panorámás kertvendéglő, a Kioszk.

Panorámájának is köszönheti – Budapest legtöbb látképe innen készült –, hogy olyan volt a Gellért-hegy Pestnek a XIX. században, mint a Budai-hegyvidék a XX. században az egész fővárosnak. Itt volt a majális, híres volt a húsvéti körmenet, rossz lányok és széplelkű ifjak kedvenc helye volt, amely méltó volt arra, hogy nagy költségek árán már az I. vh-t követően parkosítsák Raede Károly városi főkertész tervei alapján. Előnyös fekvése miatt a hegyet a közpark létesítése nélkül minden bizonnyal nem kerülhette volna el a teljes beépítés. A használat és a parkosítás ellenére a sziklákon fennmaradt természeti értékek

következtében 1997-ben országos jelentőségű természetvédelmi területté nyilvánították, de azóta is szabadon látogatható.

A Gellért-hegy a főváros számára rendkívül meghatározó, landmark szerepű hangsúlyos látványelem, melyre számos jelkép erejű funkció ill. építmény települt. A továbbiakban részletezett hadászati és szakrális elemek mellett többek között ilyen a délnyugati lankákon elterülő Jubileumi park is, melyet 1965-ben, a kommunista „felszabadulás” huszadik évfordulójára készítettek el. 1904-ben épült meg a Gellért szobor az Erzsébet-hídra és a Pestre néző kilátóval, valamint a későbbi évtizedekben délre is számos fiók kilátópont létesült. A déli oldalon található a Szent Iván-barlang, melyben 1926-ban sziklakápolnát alakítottak ki. E hegynek két csúcsa van, ahol ma a citadella áll, ott korábban csillagvizsgáló díszelgett, innen jelezték a pontos időt. A másik, ahol korábban a Kálvária állt, ma alig érzékelhető a parkosítás miatt. (Timár és Biszak 2007, Pápa et al. 1966, Pápa és Dénes 1982)

Nap-hegy

Ez, a csupán 169 m-re emelkedő alacsony domb a 19. század elején több más magaslattal együtt stratégiai jelentőséggel bírt Óbuda-Buda-Pest viszonylatában egy 1823-as hadászati térkép szerint, csúcsán valószínűleg ágyúállás lehetett. Fontosságát minden bizonnyal a Vár-heggyel való szinte közvetlen közelsége (ca. 300 m) indokolta. A filoxéravész előtt ezt a magaslatot is szőlőhegyként hasznosították, csúcsán nyílt kilátást biztosító gyepes kopárral, melyre a katonai célok miatt volt szükség. A távolabbi rögökkel ellentétben azonban a Nap-hegyet már a 19. század elején lakóterületek karéjozták a Duna felőli oldalon, déli lejtőire felnyúltak a Tabán akkor még sűrűn beépített, girbegurba utcái. Ilyen adottságokkal nem csoda, hogy a hegy már az 1930-as évekre teljesen beépült. Az eredetileg is lakott Tabán azonban kiürült, hiszen városrendezési okokból ezt 1933-36-ban lebontották, a helyére tervezett városrész helyett pedig végül közpark és sportpálya létesült – ez utóbbi a '45-ben lebombázott iskola helyén. (Szablyár 2006, Timár és Biszak 2007)

A szinte teljes beépítés dacára a hegy csúcsa településtervezési szándékra szabadon maradt, Naphegy tér néven fásított köztérként funkcionál immár lassan 100 éve, ahol az elmúlt évtizedekben többek között buszvégállomás és játszótér is helyet kapott. A téren épített kilátó nem volt és jelenleg sem található. A második világháborúban még mindig jelentős hadászati szerep hírközlésre szelődött, hiszen 1953 óta a Naphegy tér egyik épületében székel a Magyar Távirati Iroda.

Kis-Sváb-hegy

Az elmúlt háromszáz évben Sváb-hegynek, Kis-Sváb-hegynek, és Martinovics-hegynek is nevezett magaslat a János-hegy hegytömbjének egyik, északkeleti irányba kinyúló előhegye. A hegy tájhasznosítása a századfordulóig nagyon hasonló volt a Sas-hegyéhez vagy a Nap-hegyéhez. Magasságának (259 m) és a Vár-hegyhez való távolságának (ca. 600 m) kedvező aránya stratégiaileg kiemelkedő ponttá tették hadászati szempontból, nem csoda hát, hogy a már említett 1823-as katonai célú várostérkép csúcsát a többi budai hegyhez képest is kiemelt fontosságúként jelöli meg, így megmaradhattak az eredeti vegetáció

(karsztbokorerdő, cserszömörccés mészkedvelő tölgyes, löszgyepek, sziklagyepek) foltjai (PKMK 2017). A többé-kevésbé nyílt növényzet lehetővé tette az egész városra nyíló kilátást, így békeidőben a Kis-Sváb-hegy is kedvelt kirándulócélpont volt a 19. században.

Az alacsonyabban fekvő területeket a többi budai magaslathoz hasonlóan szőlő borította, valamint megjelent a bányászati hasznosítás is, hiszen a nyugati lejtőkön számos kisebb-nagyobb kőfejtőt ábrázoltak a korabeli térképek.

1. kép: A Kis-Sváb-hegy képe a 19. század végén (Klősz 1895)

A filoxéravész következtében elpusztult szőlőterületek szép lassan lakóépületeknek adták át a helyüket, érdekes módon főleg jogászok építtettek ide villákat, lakóházakat. A folyamat olyan gyorsan zajlott, hogy a beépítés határvonala a 20. század első harmadában tulajdonképpen elérte a mai szintet. A lakófunkció azonban a Kis-Sváb-hegyen sem hódíthatta meg a csúcst, mivel 1936-ban a légvédelmi tüzérség vette birtokba a hegytetőt, ahol több bunkert is létesítettek. (Timár és Biszak 2007)

A második világháború után a hadászati funkció gyengülésével felmerült a legmagasabban fekvő térszínek rombolt területeinek rendezése, első lépésként a terepegyenetlenségek építési törmelékkel való feltöltésével. Második lépésként és a beépítés megelőzésére 1978-ban társadalmi és intézményi összefogással pihenőparkot (az emléktábla felirata szerint „természetvédelmi közparkot”) létesítettek, melynek kivitelezése során az infrastruktúra (sétányok, lépcsők, padok, pihenők, korlátok) kiépítése mellett erdősítésre is sor került.

A terület 1991 óta természetvédelmi oltalom alatt áll, helyi jelentőségű természetvédelmi terület, mely szabadon látogatható. Bár a telepített fásszárúak az eredeti őshonos növényzetnél jobban korlátozzák a kilátást, a kisebb facsoportokkal, gyepekkel tarkított gyepes tetőről még mindig látványos panoráma nyílik a fővárosra és a környező hegyekre. (Kis et al. é.n.)

2. kép: A Kis-Sváb-hegy beépítetlen, gyepes lankáiról kiváló kilátás nyílt a városra a '30-as években. (Fortepan 1938, 2014)

Szemlő-hegy

A Duna-menti lakóterületek közvetlen közelében húzódó, a 19. században még József-hegy elnevezésű szőlőhegy csúcsa a 1823-as hadászati térképen kisebb jelentőségű stratégiai pontként szerepelt. A 19. század harmadik harmadában készült kataszteri térkép szerint a szőlők a csúcsra is felkúsztak, a csúcs közeli meredekebb lejtésű területeken viszont megmaradt az eredeti fás-cserjés-gyepes növényzet. A hegy beépülése a kitűnő kilátásnak köszönhetően szokatlan módon még a filoxéravész előtt megkezdődött néhány villaépület formájában. A beépülés nem teljesen követte az egykori szőlőterületek vonalát, a csúcs közelében annál tovább kúszott. (Timár és Biszak 2007)

Arra nincsenek pontos adataink, hogy a Fővárosi Vízművek mikor létesítette a hegycsúcs közelében található víztározót, mindenesetre a csúcsot magában foglaló telek 1937-ben már a Főváros tulajdonában volt. A tározó tetejét parkosították, és a kilátási lehetőségek fokozására József-hegyi kilátó néven kilátótornyot állítottak, mely a korabeli térképek tanúsága szerint 1945 és 1957 között épülhetett.

Az 1966-ban megjelent Budai-hegység útikalauza szerint a torony tetejéről Budapest minden hegyét látni lehetett (Gellért-hegy, Sas-hegy, Kis-Sváb-hegy, Szabadság-hegy, Hármaskút-tető, János-hegy, Nagy-Hárs-hegy, Látó-hegy, Hármashatár-hegy). A helyzet mára megváltozott, mivel napjainkra a közeli épületek és a felnőtt növényzet miatt már csak a Gellért-hegy, a Sas-hegy, a János-hegy és a Nagy-Hárs-hegy látszik. (Timár és Biszak 2007, Cartographia 1957, Pápa et al. 1966)

Ferenc-hegy

Nem meglepő módon a Ferenc-hegy is a budai borvidék szerves részét képezte a filoxéra megjelenéséig, a hadászati célú hasznosítás alól azonban mentesült – valószínűleg azért, mert ezt a szerepet a szomszédos, a lakott területhez közelebb fekvő Szemlő-hegy látta el. A 19. századi térképek szerint érdekes módon a szőlőterületek nem csak a hegyoldalt, de a kelet-nyugat irányú, ca. 1300 m hosszan elnyúló hegygerincet is részben beborították. A bányászat itt is megjelent két kisebb és egy jelentősebb méretű kőfejtő formájában, mely utóbbi a déli oldal közepe táján helyezkedett el.

A filoxéravész után szinte törvényszerűen megjelenő lakófunkció majdnem pontosan az 1895-ös kataszteri térképen szőlőként jelzett parcellák határáig kúszott fel. Egy múlt századi kataszteri térképen megjelenő 1934-es tervezett szabályozási vonal alapján valószínű, hogy a hegygerincre reprezentatív közparkot terveztek, a megvalósítás azonban elmaradt. Hogy a legmagasabb térszínek beépítésének ez, valami más tényező vagy ezek együttese szabott gátat, a rendelkezésünkre álló források alapján sajnos nem derült ki.

A beépíttelenségnek hála a hegy tetején található erdő fővárosunk egyik leginkább természetesnek mondható karsztbokorerdő együttese, ennek köszönhetően 1999-ben fővárosi védelem alá helyezték. A védetté nyilvánítás további indoka, hogy a terület a hegy oldalából nyíló, 1982 óta mérete, genetikája és ásványkiválásai alapján fokozottan védett Farkas-hegyi barlang felszíni védőterületeként is szolgál. (Timár és Biszak 2007, 25/2013. Főv. Kgy. rendelet, PKMK 2017)

Összegzés

Bár a vizsgált magaslatok mindegyikének egyedi története van, mégis kimutathatóak bizonyos törvényszerűségek sorsuk alakulásával kapcsolatban. A Budai várhoz való távolság alapján a vizsgált hegyek között két gyűrűt különíthetünk el, melyek története is különbözik.

Az első körbe tartozik a Gellért-hegy, a Nap-hegy és a Szemlő-hegy, melyek hadászati szerepe főleg a 19. században volt jelentős. A katonai célok megkövetelték a szőlőhegyként működő magaslatok csúcs közeli területeinek kopáron tartását. Ez a jelentőség azonban a 20. századra a fegyverek fejlődésének következtében lecsökkent, így a korai, teljes beépülés csak azokat a területeket kerülte el, ahol valamilyen egyéb funkció – vízmű vagy ikonikus épített elemeket körbeölelő közpark – győzedelmeskedett.

A második körbe a Sas-hegy, a Kis-Sváb-hegy és a Ferenc-hegy tartozik, melyek hadászati szerepe – az elmúlt két évszázadban egyformán fontos Kis-Sváb-hegy kivételével – a 20. században nőtt meg. A Duna parti, elsődlegesen betelepült településrészekhez képesti nagyobb távolságuk és 20. századi hadászati szerepük késleltette e domboldalak beépülését, így a csúcsok környezetében nagyobb területek őrizték meg többé-kevésbé a természetes vegetációt. Megállapítható, hogy az igazi és tartós kilátásvédelemhez hadászati hasznosítás ill. megfelelő méretű területi védelem szükséges. Kis terület esetén a potenciált a kilátó építmény emelheti.

Irodalomjegyzék

- 25/2013. (IV. 18.) Főv. Kgy. rendelet Budapest helyi jelentőségű védett természeti területeiről.
- Bokor J. (szerk., 1904). A Pallas Nagy Lexikona VII., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- Cartographia (1934). A Budai-hegység turistatérképe. Cartographia, Budapest.
- Cartographia (1957). A Budai-hegység turistatérképe. Cartographia, Budapest.
- Cartographia (2015). A Budai-hegység. Turistatérkép. M 1:25000. Cartographia, Budapest.
- Fortepan (1938, 2014). Kissvábhegy, látkép a Gellért-hegygel. Képszám: 21643.
- Illyés Zs., Gergely A. (2012). Az értékes fajok fennmaradásának dilemmái az Ökológiai Hálózathoz tartozó Sas-hegyen. – In: Szenteleki K. – Szilágyi K. (szerk.) Fenntartható fejlődés, élhető régió, élhető települési táj. 3. kötet. Budapesti Corvinus Egyetem, pp. 189-196.
- Illyés Zs. - Balázs A. (2012). A Sas-hegy tájtörténete és kultúrtörténete. – In: Kézdy P. – Tóth Z. (szerk.) Természetvédelem és kutatás a budai Sas-hegyen. (Rosalia. A Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság tanulmánykötetei; 8.) Duna-Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság, Budapest, pp. 33-69.
- Kartográfiai Vállalat (1964) A Budai-hegység turistatérképe. Kartográfiai Vállalat, Budapest.
- Kartográfiai Vállalat (1982) A Budai-hegység turistatérképe. Kartográfiai Vállalat, Budapest.
- Kis K., Telek Gy., Bajor Z., Lampert R. (é.n.). Természetismereti séta a Kis-Svábhegyen. Magyar Természetvédők Szövetsége, Budapest, 22 p.
- Klősz Gy. (1895). Kilátás a Gellérthegyről a Tabán és a Krisztinaváros felé. Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Budapest. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.07.193
- Klősz Gy. (1896). Kilátás a Gellért-hegyről. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.05.152
- Pápa M., Boros Á., Keve A. (1966). Budai hegység. Sport, Budapest, 319 p.
- Pápa M., Dénes Gy. (1982). Budai-hegység. Sport, Budapest, 291 p.
- Pest Környéki Madarász Kör (PKMK) (2017). Helyi védett természeti értékek Budapesten. Budapest Fővárosi Önkormányzat, Budapest, 128 p.
- Princz Gy. (1920). Budapest földrajza. Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 123 p.
- Salamon F. (1878). Buda-Pest története. Budapest, 366 p.
- Szabylár P. (2006). A Nap-hegy. Élet és tudomány LXI.
- Timár G., Biszak S. (2007). Budapest 1938 előtti nagyméretarányú topográfiai térképeinek georeferálása. Geodézia és Kartográfia 59 (8-9.): 47-51.
- Ungváry K. (1998). Budapest ostroma. Corvina kiadó, Budapest, 330 p.
- Wein Gy. (1977). A Budai-hegység tektonikája. Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest, 76 p.

